© 2018 IJSRSET | Volume 2 | Issue 3 | Print ISSN: 2395-1990 | Online ISSN : 2394-4099

ज्योतिषस्य पारिभाषिक -पदावली

डॉ.रामदासशर्मा

सहायकाचार्यः, ज्योतिषविभागः,

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मानितविश्वविद्यालयः)

श्रीरणवीरपरिसरः , कोट-भलवालः, जम्मूः

भूमिका – **शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।**

ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥

इत्यनेन शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः, ज्योतिषं च वेदाङ्गानि इति ज्ञायते । एतानि षट् शास्त्राणि इत्यपि प्रसिद्धानि सन्ति। एतेषां वेदाङ्गानाम् उल्लेखः गोपथब्राह्मणे बोधायनधर्मसूत्रे गौतमधर्मसूत्रे रामायणसदृशप्राचीनग्रन्थेषु च उपलभ्यते ।

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश "।।

इत्यनेन चतुर्दशसु विद्यासु वेदाङ्गानां स्थानं प्रथमम् अस्ति ॥ तेषु वेदाङ्गेषु ज्योतिषस्य स्थानं प्रमुखं वर्तते ।

मुख्यशब्दः – ज्योतिषः, पारिभाषिक, पदावली, संस्कृत, आंग्ल।

सर्वेषु शास्त्रेषु पारिभाषिक पदानि समुपलभ्यन्ते । तत्रापि विशिष्य कालविधानशास्त्रे पारिभाषिकपदानि भूरिशः प्रतिपादितानि सन्ति। तेषां पारिभाषिकपदानां विश्लेषणं अत्र संस्कृत-आंग्ल-हिन्दीभाषया उदाहरणपुरस्सरम् अस्मिन् लेखे विवेचितम् वर्तते ।

1. **आबाधा** (ābādhā) (or avabādhā, avadhā, abadhā, badhā)

IJSRSET1848189 | Received : 01 June 2016 | Accepted : 15 June 2016 | May-June-2016 [(2) 3 : 567-574]

- **आबाधा**¦ स्त्री आ +बाध--भावे अ।

१ पीडायाम्

२ तापत्रयेक्लेशे च।

“आबाधामरणभयार्चिषा चिराय” किरा॰लीलावत्युक्ते ।

- **3.** पृष्ठे विवृतिः।

Segment of the base of triangle produced by the altitude on it; the projection of any slanting side on the horizontal

2. **अधिदिन** (adhidina)

अधिदिन/ अधि-दिन n. an intercalated day.

3. **अधिमास(क)** (adhimāsa(ka))

असंक्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलि -म्लुचः ५ विनामकः ६ नपुंसकः ७ । इति मल -मासतत्त्वं ॥**अधिमास**¦ पु॰ अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादि-दर्शान्तश्चान्द्रो मासः प्रा॰

Intercalary month; the intercalary months denote the excess the lunar (synodic) months over the solar months and thus the intercalary months in a yuga are the lunar months minus the solar months in the yuga

4. **अधिमासशेष** (adhimāsaśeṡa)

Residue relating to the intercalary month, adhimāsa

5. **अधिवर्ष** (adhivarṡa)

Twelve intercalary months

6. **अग्रा** (agrā) f. ([scil. **रेखा([**measure of amplitude(i.e. the distance from the extremity of the gnomon-shadow to the line of the equinoctial shadow) Su1ryas

Amplitude at rising i.e., the arc of the celestial horizon lying between the east point where the heavenly body concerned rises; or the R sine thereof

(sometimes called agrājyā), which is equal to the distance between the east-west line and the rising-setting of the heavenly body concerned

7. अहर्गण (ahargaṇa)

संक्रान्तिकाले रविमासान्तः। तयोः रविचन्द्रमा-सान्तयोरन्तरे यावत्यस्तिथयः सावयवास्ता **अधिमास**-शेषतिथयः। यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासाः। अहर्ग-णानयने गताब्दा रविगुणास्ते।

1. The number of days accumulated between a given epoch date and some desired date. 2. The number of mean civil days elapsed since the beginning of Kaliyuga (or any other epoch)

8. अहोरात्र (ahorātra)- पुं-नपुं।

1. त्रिंशत्मुहूर्ताः समानार्थकःअहोरात्र 1।4।12।1।1

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दशपञ्च च।
पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ॥

2. अवयव : द्वादशक्षणाः

3.पदार्थ-विभागः : , द्रव्यम्, कालः – अमरकोशे।

अहोरात्र¦ पु° अहश्च रात्रिश्च टच् समा°। सूर्य्योदयद्वय-मध्यवर्त्तिकाले षष्टिदण्डात्मके मानुषे दिने पित्र्याद्यहोरा-त्रमानन्तु--अहश्शब्दे ५७
६ पृष्ठे उक्तम्। त्रिंशत्कला मुहूर्त्तःस्यादहोरात्रस्तु तावतः। अहोरात्रे विभजते सूर्य्योमानु-पदैविके” मनुः।

“रात्राह्नाहाः पु° सि” पा° उक्तेः पुंस्त्वे-ऽपि आर्षत्वात् क्लीवम्

“रात्रिञ्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदीविदुः” मनुः। वाचस्पत्ये।

. A day and night, a nychthemeron. 2. The day radius i.e., the radius of the diurnal circle

8. अहोरात्रार्धविष्कम्भ (ahorātrārdhaviṣkambha)

मत्स्यपुराणम्/अध्यायः ८४.१ ।। वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूद्‌र्ध्वन्तु कारयेत्।
चतुर्थांशेन **विष्कम्भ** पर्वतान् कारयेत् पृथक्।। ८४.३ ।। विधानं पूर्ववत्कुर्य्याद् ब्रह्मादीनाञ्च।।

-Semi-diameter of the diurnal circle (of a heavenly body, particularly the Sun) i.e., the day radius.

10. अहोरात्रासु (ahorātrāsu)

ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः भागः २

किमित्यनुपातेनोदयान्तरसम्बन्धिनी ग्रहगतिरागच्छति ग्रहगतिकला उदयान्तरासु तत्स्वरूपम् **अहोरात्रासु** " अनया गत्या रहिताः सहिताश्चहगंणो पन्ना ग्रहाः (नाडीवृत्तोयमध्यमाकदयकालिकग्रहाः)

The number of asus in a day and night i.e., 21600

11. अहोरात्रवृत्त (ahorātravṛtta) ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः भागः २ उन्मंण्डलाहोरात्रवृत्त के सम्पात- पर्यन्त उन्मण्डल में छूज्याचाप, **अहोरात्रवृत्त** में ध्रुवप्रोतवृत्त और **अहोरात्रवृत्त** के अन्त गंत चापइन तीनों भुजों से उत्पन्न त्रिभुज के।Diurnal circle

12. अक्षांश (akṡāṃśa) ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः भागः २ और अंतर **अक्षांश** होता है, मेषादि में सूर्य के रहने से अर्थात् उत्तरगोल में मध्यान्हकालिक छाय दक्षिण रहने से नतांश और ऋात्यंश का अन्तर ही **अक्षांश** होता है।

2. पूर्वकालिकस्य भारतीयज्यौतिषस्य विषयाः सङ्गृहीताः । अत्र ग्रहाणां चलनस्य, **अक्षांश**-रेखांशयोः विषयस्य च निरुपणं विद्यते । ग्रन्थेऽस्मिन् रोमन्खगोलविज्ञानसम्बद्धः

अक्षांश¦ m. (-शः (A degree of latitude. E. अक्ष and अंश a part. Local latitude in degrees

13. अक्ष (akṣa) अक्ष, न ऊ व्याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रमः । न अक्ष्णोति धनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति वा इत्यर्थः । ऊ आक्षिष्टां । आष्टां । इति दुर्गादासः ।

2.अक्ष, ऊ व्याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः । अक्षति धनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति वा इत्यर्थः । ऊ आक्षिष्टां । आष्टां । इति दुर्गादासः ॥

यथा, -- "छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक् प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च" ॥)जातकार्णवः -- "दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत् प्रभा । शङ्कुच्छाया हते त्रिज्ये विषुवत् कर्णभाजिते ॥ लम्बाक्षय्ये तयोश्चापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा" । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥

Latitude - The term akṣa is an abbreviation of the complete term, akṣonnati, meaning the inclination of the Earth's axis to the plane of the celestial horizon, i.e., the latitude of the place

14. आक्षदृक्कर्म (ākṣadṛkkarma)

Visibility correction due to local latitude

15. अक्षजीवा (akṣajīvā) लघुभास्करीयम्

१९; wi. ६; wi. ७ अंशक vii. १. अक्ष 1. २५; 11. ३४; 1V. १६ अक्षगुण 111. ३ **अक्षजीवा** i. १६ अक्षज्या wi. १ अक्षस्य वलनम्, iv. १६ अगत i. १, २५,.२७ अग्नि 1.४,

R sine of latitude

16. अक्षज्या (akṣajyā) सूर्यसिद्धान्तः/अध्यायः ३१५ ।।

दिग्भेदे मिश्रिताः साम्ये विश्लिष्टाश्चाक्षलिप्तिकाः । ताभ्यो +**अक्षज्या** च तद्वर्गं प्रोज्झ्य त्रिज्याकृतेः पदम् ।। ३.१६ ।। लम्बज्यार्कगुणाक्षज्या

R sine of latitude

17. अक्ष्णयारज्जु (akṣṇayārajju) अक्ष्णया--रज्जु f. diagonal line S3ulbas.

The diagonal chord of rectangle or a square

18. अमावस्या (amāvasyā) २ । दर्शः ३ । सूर्य्येन्दुसङ्गमः ४ । इत्यमरः ॥ अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ यस्यां, अमा +वस + आधारे ण्यत् स्त्रियां टाप् । (कृष्णपक्षान्ततिथिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्च -दशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावस्या । इति गोभिलः ॥

2. भारतीयकालगणनानुगुणं प्रत्येकं मासस्य अन्तिमदिनम् अमावास्या भवति । कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्याः अनन्तरदिवसः पूर्णिमातिथिः भवति । यस्मिन् दिवसे चन्द्रः रात्रौ अदृश्यः भवति सा आमावास्या भवति । भारतीयानाम् इयं तिथिः तावती पवित्रा न । तथापि कानिचन पर्वाणि अस्यां तिथौ भवन्ति । आश्वीजमासस्य कार्तिकमासस्य भाद्रपदमासस्य च अमावास्याः पुण्यप्रदाः भवन्ति।

3. भाद्रपदमासस्य अमावास्या एव "सर्वपितृ अमावास्या" इति उच्यते । एषा एव अमावास्या "महालय अमावास्या" इत्यपि उच्यते ।

4. वाचस्पत्ये- अमावस्या- [amāvasyā] वास्या [vāsyā] वसी [vasī] वासी [vāsī], वास्या वसी वासी (also written अमा- मसी-मासी) [अमावस् -ण्यत्, अमा सह वसतः चन्द्रार्कौ अस्यां सा. अमावस्यर्दन्यतरस्याम् P.III.1.122 Sk.] अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् नि०। कृष्ण-पक्षीयपञ्चदशीतिथौ। तथा हि अधः प्रदेशवर्त्तीशीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्य्यः। तयोर्गतिविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनति-रिक्तं सत् सूर्य्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवतितदा सूर्य्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमी-षदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटो-पलक्षितःकालः अमावस्येति निष्कर्षः।

"सूर्य्याचन्द्रमसोःयः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी र्यः परःसन्निकर्षःसाऽमावस्येति" गोभि० "अमावस्या गुरुं हन्ति शिष्यंहन्ति चतुर्दशी" मनुः। अमावास्यायांभवः वा क्वुन् अमा-वास्यकः अण् आमावस्यः। तत्रभवे त्रि०।

"य आगारेमृगयन्ते प्रतिक्रोशेऽमावास्ये" अथ०

The day of new moon, when the sun and moon dwell together or are in conjunction; the 15th day of the dark half of every lunar month; सूर्याजन्द्रमसोः यः परः सन्निकर्षः सा$मावस्या Gobhila; अमावास्यायां दीक्षित्वा Ch. Up.5.2.4.

A sacrifice offered at that time.

The sacrificial oblation. Day of conjunction of Sun and Moon i.e., New Moon day

19. अंश (aṃśa) अंश पुं। विभागः समानार्थक:अंश,भाग,वण्टक 2।9।89।2।2

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् .पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके॥

: तुरीयोभागः

पदार्थ-विभागः : , गुणः, परिमाणः –इत्यमरकोशे।

अंश¦ विभाजने अद० चु० उभ०। अंशयति ते आंशिशत् त। अङ्कापयतीतिवत् आपुकि अंशापयतीत्येके। अच् अंशःउ--अंशुः णिनि अंशी क्त अंशितः।

अंश¦ पु° अंश--भावेऽच्। विभागे

“सकृदंशो निपतति सकृत्-कन्या प्रदीयते। सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृदिति स्मृतिः। कर्म्मणि अच्। विभाज्ये

“द्वावंशौप्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति”

“द्व्यंशहरोऽर्द्धहरो वापुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति” च स्मृतिः। संख्यासूचकाङ्कविभाज्येतथाङ्के, च “अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशाविति” अंशाहति-श्छेदबधेन भक्तेति” भजेच्छिदोऽशैरथ तैर्विमिश्रैरितिच लीला°। करणे अच्। अवयवे

“अंशुरंशुष्टे देव!सोमाप्यायस्वेति” यजु°। अंशुरंशुः सर्व्वोप्यवयव इति वेद-दीपः।

“अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावं प्रति मृषात्मतेति” वेदान्तपरि°।

“अंशो नानाव्यपदेशादिति” शारीरकसूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावमाशङ्क्य भाष्य-कृता अंश इवेति व्याख्यातम्। तत्समानार्थकं

“ममैवांशोजीवलोके जीवभूतः सनातन” इति गीतावाक्यम्।

“चतु-र्द्दश्यष्टमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः अमावास्याष्टमांशेच ततः किल भवेदणुरिति, स्मृतिः। विशेषावयवे, राशि-चक्रस्य षष्ट्युत्तरशतत्रयधा विभाजके भागे, राशेस्त्रिंशद्भा[Page0036-a+38] विभाजके अवयवे, “अक्षस्याशाः समाख्याताः षष्ट्युत्तर-शतत्रयमिति

“क्षेत्रं होरा च द्रेक्काणं नवांशोद्वादशांशकः। त्रिंशाशश्चेति विज्ञेयः षड्वर्ग इति च ज्योतिषम् नवमितो-ऽंशः (राशेत्रिंशभागः) नवांशः एवं द्वादशांशादयः। स च अंशः षष्टिकलात्मकः कला तु षष्टिविकलात्मिका। नवमिर्विभक्ते राशेः त्रिंशात्मके नवांशे च।

“द्विभर्त्तृकामेषनवांशके स्यात्” इत्युपक्रम्य “निःस्वा मृगांशे” इति,

“विगुणा घटांशे” इति च व्यवहारचमत्कारः

अंश¦ r. 10th cl. (अंशयति) To separate or divide. See अंस।

अंश¦ m. (-शः)

1. A share or portion.

2. A part.

3. A shoulder, the shoulder blade.

4. (In arithmetic) a fraction.

5. The nume- rator of a fraction. 6 A degree of latitude or longitude, &c. See अंस। E. अंश to divide, अच् affix.

1. Degree. 2. Part. 3. An upper vertex of a quadrilateral.

20. अनादेश्यग्रहण (anādeśyagrahaṇa)

The eclipse that are not to be predicted

21. अङ्गुल (aṅgula)

1. Digit, as a unit of linear measure (finger-breadth). 2. Unit of length, 1/24th of a cubit

सन्दर्भग्रन्थसूची –

1. वाचस्पत्यम् – तर्कवाचस्पति,चौखम्भा सुरभारती ,प्रकाशन, वाराणसी
2. अमरकोशः – अमरसिंहः, टीकाकारः , सुधाकरमालवीयः चौखम्बा अमरभारती , प्रकाशन
3. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी – भट्टोजिदीक्षितः, व्याख्याकारः, रामविलास चौधरी, मोती लाल बनारसी दास , नई-दिल्ली
4. श्रीमद्भगवद्गीता – गीताप्रेस, गोरखपुर, उ.प्र
5. सूर्यसिद्धान्तः – व्याख्याकारः डॉ.सत्येन्द्रमिश्रः,चौखम्भा संस्कृत भवन वाराणसी,
6. लघुभास्करीयम् – डॉ.सत्यदेवशर्मा, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,वाराणसी
7. मत्स्यपुराणम् – गीता प्रेस गोरखपुर,उ.प्र
8. लीलावती – भास्कराचार्य, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी मोती लाल बनारसी दास , नई-दिल्ली
9. आक्सफोर्ड आंग्ल डिक्शनरी –आक्सफोर्ड प्रेस, नई-दिल्ली